

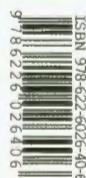
محمد درخشانی

—**تعلیم و تربیت**
در عصر صفویان

دوران حکومت پادشاهان صفوی در ایران به دلیل ویژگی‌ها و امتیازاتی که دارد، همواره از جهات متعدد و گوناگونی مورد توجه موزخان و محققان ایرانی و غیرایرانی گردیده است. مهم‌ترین این موضوعات می‌تواند «تعلیم و تربیت عصر صفوی» باشد. اهمیت این موضوع به دلیل تأمین استقلال سیاسی ایران بعد از اسلام، با یک حکومت مقدار در محدوده جغرافیایی و فرهنگی مشخص است که تعلیم و تربیت امروزه نشأت‌گرفته و گویایی اقتدار آن روزگار است؛ فلذاء، مطالعه و بررسی تاریخچه نظام آموزشی آن دوران موضوع اصلی کتاب حاضر است.

کتاب «تعلیم و تربیت عصر صفوی» متشکل از مجموعه‌ای جامع است که در آن تلاش شده بر پایه منابع دست اول، نحوه شکل‌گیری سلسله صفویان، عالمان آن عصر، عقاید تربیتی حاکم، علوم رایج، اماکن آموزشی، تعلیم و تربیت، کیفیت تحصیل و شیوه‌های یاددهی و یادگیری و در نهایت آداب و مقررات آموزشی را که یکی از مهم‌ترین دلایل استمرار حکومت دویست ساله صفویان در ایران زمین بود، به تصویر کشیده شود. همچنین، اهتمام شده روشنگر بخشی از سوالات جامعه علمی کشور در زمینه تاریخچه تعلیم و تربیت کشور عزیزان نیز باشد.

محمد درخشانی

- تعلیم و تربیت در عصر صفویان -

- تعلیم و تربیت
- در عصر صفویان

دکتر محمد درخشانی

- تعلیم و تربیت
- در عصر صفویان -

سرشناسه	- ۱۳۴۹	درخشانی، محمد
عنوان و نام پدیدآور	تبلیم و تربیت در عصر صفویان / محمد درخشانی.	تهران: اندیشه احسان، ۱۳۹۹
مشخصات نشر		۷۶۲ ص: مصور، جدول، نمودار.
مشخصات ظاهری		شابک ۹۷۸-۶۲۲-۶۰۲۶-۰۴۰-۶
وضعیت فهرست نویسی	فیبا	موضوع آموزش و پرورش - ایران -- تاریخ -- قرن ۱۰ - ۱۲. ق.
موضوع		Education-- Iran-- History -- 16 - 18th century
موضوع		ایران -- تاریخ -- صفویان، ۹۰۷ - ۱۱۴۸. ق.
موضوع		Iran -- History -- Safavids, 1502 - 1736
رده بندی کنگره	LA1۳۵۱/۵۳۶ ت ۱۳۹۷	
رده بندی دیوبی	۳۷۰/۹۵۵	
شماره کتابشناسی ملی	۴۹۴۶۱۹۰	

تبلیم و تربیت در عصر صفویان

مؤلف: دکتر محمد درخشانی

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۹ شمارگان: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۱۶۷۰۰ تومان

چاپ: هوران

طراح و گرافیک: پرویز بیانی

آماده سازی و تولید: انتشارات اندیشه احسان

تمامی حقوق این اثر محفوظ است. تکثیر یا تولید مجدد آن کلاً و جزئاً (چاپ، فتوکپی، صوت، تصویر و انتشار الکترونیکی) بدون اجازه مکتوب ناشر منع است و پیگرد قانونی دارد.

دفتر نشر: تهران، خ انقلاب، رویرویی درب اصلی دانشگاه تهران، پاساز فروزنده، ط ۲، واحد ۵۰۷

تلفن: ۰۰۰۲-۶۶۴۶۶۰۰۲ - تلگرام: ۰۰۹۱۹۱۵۵۱۸۰۲ - سایت: www.andishehehsan.com

فروشگاه: تهران، خ انقلاب، رویرویی درب اصلی دانشگاه تهران، پاساز فروزنده، طبقه همکف، واحد ۳۱۷

تلفن: ۰۰۰۱-۶۶۴۶۶۰۰۱ - sociologybookstore

فهرست

۲۹	پیشگفتار
۳۱	مقدمه
۳۳	فصل اول: بررسی منابع
۳۳	آرژنده، یعقوب (۱۳۹۱):
۳۳	آقازاده، احمد (۱۳۸۲):
۳۴	ابدال، شیخ حسین و پیرزاده زاهدی (۱۳۴۴ قمری):
۳۴	ابن بزار، درویش توکل بن اسماعیل (۱۳۷۶):
۳۴	ابن بطوطه (۱۳۴۸):
۳۶	احمد، منیرالدین (۱۳۸۴):
۳۶	احمدی، نزهت (۱۳۸۱):
۳۶	آخریان، محمود و دیگران (۱۳۷۰):
۳۷	اطلس کامل گیاتاشناسی (۱۳۶۵):
۳۸	الحسینی، غیاث الدین بن همام الدین (۱۳۳۳):
۳۹	افشار، احترام (۱۳۸۳):
۴۰	اولناریوس، آدام (۱۳۸۵):
۴۱	بخشی استاد، موسی الرضا (۱۳۹۰):
۴۱	براؤن، ادوارد جی گراموبیل (۱۳۱۶):
۴۲	بهروزی، علی نقی (۱۳۵۴):
۴۲	پدرام، محمود (۱۳۷۳):
۴۳	پرسی مولوزرث، سایکس (۱۳۸۰):
۴۴	پیرنیا مشیرالدوله، حسن و اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۴۶):
۴۵	تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۳۶):

۴۰	جان احمدی، فاطمه (۱۳۸۸):
۴۶	جاوری، محسن (۱۳۸۲):
۴۶	جعفریان، رسول (۱۳۸۹):
۴۶	جهانپور، فاطمه (۱۳۸۷):
۴۷	حرّ عاملی جبلی، زین الدین بن علی «شهید ثانی» (۱۳۶۴):
۴۷	حسینیزاده، سید محمدعلی (۱۳۷۹):
۴۸	حسینی فرست الدوّله شیرازی، سید محمد نصیر (۱۳۷۷):
۴۹	حسینی فسائی، حسن بن حسن (۱۳۶۷):
۴۹	حکمت، علیرضا (۱۳۵۰):
۴۹	حلبی، علی اصغر (۱۳۷۲):
۵۰	خاقانی، افضل الدین بدیل بن علی خاقانی شروانی (۱۳۷۳):
۵۰	دانش پژوه، منوچهر (۱۳۸۰):
۵۱	دانشگاه کمبریج (۱۳۸۰):
۵۱	درانی، کمال (۱۳۹۱):
۵۱	دسلوا فیگویرو، دن گارسیا (۱۳۶۳):
۵۲	دلاواله، پیترو (۱۳۷۰):
۵۲	دوری، عبدالعزیز و دیگران (۱۳۷۵):
۵۳	دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۶۲):
۵۳	دیولاقو، ژان (۱۳۹۰):
۵۸	ذیحی، مسیح و افشار، ایرج، دانش پژوه، محمد تقی (۱۳۵۶):
۵۸	رادفر، ابوالقاسم (۱۳۸۵):
۵۸	راوندی، مرتضی (۱۳۷۸):
۵۹	راوندی، مرتضی (۱۳۷۸):
۶۰	راوندی، مرتضی (۱۳۷۸):
۶۰	راوندی، مرتضی (۱۳۸۳):
۶۱	رضایی، عبدالعظیم (۱۳۶۰):
۶۲	رضایی، عبدالعظیم (۱۳۷۸):
۶۲	زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۶۹):

۷ فهرست

- زنجی اسفزاری، معین الدین محمد (۱۳۳۹):
سانسون (۱۳۴۶):
سجادی، سید ضیاء الدین (۱۳۸۹):
سعدي شيرازی، مشرف الدین مصلح بن عبدالله (۱۳۵۲):
سفرنامه های ونیزیان در ایران، شش سفرنامه (۱۳۴۹):
سیدین، علی (۱۳۹۱):
سیوری، راجر (۱۳۷۲):
شاردن، زان (۱۳۷۵):
شاردن، زان (۱۳۷۵):
شاردن، زان (۱۳۷۵):
شانه‌ای، محسن (۱۳۸۷):
شرلی، آنتونی و رابرت (۱۳۶۲):
شلبی، احمد (۱۳۶۱):
شهبازی شیران، حبیب (۱۳۸۹):
صدیق، عیسی (۱۳۵۴):
صفا، ذبیح الله (۱۳۶۶):
صفری، بابا (۱۳۷۱):
صلدی، سید محمد (۱۳۶۴):
صفوی، امان الله (۱۳۸۳):
ضمیری، محمد علی (۱۳۸۲):
طیار مراغی، محمود (۱۳۷۵):
عالی آرای صفوی (۱۳۶۹):
عیسی، احمد (۱۹۸۱):
غزالی، امام محمد (۱۳۲۲):
غثیمه، عبدالرحیم (۱۳۸۸):
قرنود، ناصر (۱۳۵۵):
فلسفی، نصرالله (۱۳۶۹):
قریونی، ابوالحسن (۱۳۶۷):

- ۷۸ ..... قماشچی، احمد (۱۳۷۵):
- ۷۸ ..... کاتب بزدی، احمد بن حسین بن علی (۱۳۵۷):
- ۷۹ ..... کارری، جملی و جووانی، فرانچسو (۱۳۴۸):
- ۸۰ ..... کسانی، نورالله (۱۳۷۴):
- ۸۰ ..... کسانی، نورالله (۱۳۸۳):
- ۸۱ ..... کسری، احمد (۱۳۷۷):
- ۸۱ ..... کشاورزی، محمد طیب (۱۳۸۶):
- ۸۱ ..... کلاتر ضرابی، عبدالرحیم «سهیل کاشانی» (۱۳۷۸):
- ۸۲ ..... کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۰):
- ۸۳ ..... کنی، شیلا (۱۳۸۵):
- ۸۳ ..... کوچکزاده، محمدرضا (۱۳۸۰):
- ۸۳ ..... گرانتوسکی، ادوین آرویدوویچ و دیگران (۱۳۸۹):
- ۸۴ ..... گلزاری، مهدی (۱۳۹۱):
- ۸۴ ..... گلشنی، عبدالکریم (۱۹۷۹):
- ۸۴ ..... لکهارت، لارنس (۱۳۶۴):
- ۸۵ ..... متز، آدام (۱۳۶۴):
- ۸۶ ..... مجتهדי، کریم و دیگران (۱۳۷۹):
- ۸۶ ..... مجلسی، محمد باقر (۱۳۳۶):
- ۸۷ ..... مجلسی، محمد باقر (۱۳۴۱):
- ۸۷ ..... مزوای، میشل (۱۳۶۳):
- ۸۸ ..... معطوفی، اسدالله (۱۳۸۷):
- ۸۸ ..... معین، محمد (۱۳۷۶):
- ۸۸ ..... معین، محمد (۱۳۷۶):
- ۸۸ ..... منشی، اسکندر بیگ ترکمان (۱۳۵۰):
- ۸۹ ..... مؤسسه دائرة المعارف (۱۳۶۲):
- ۸۹ ..... موسوی اردبیلی، فخرالدین (۱۳۴۷):
- ۸۹ ..... موسویان، سید محمد (۱۳۸۷):
- ۹۰ ..... مهدوی، مصلح الدین (۱۳۸۶):

۹ فهرست

۹۰	میراحمدی، مریم (۱۳۸۲):
۹۱	مینورسکی، ولادیمیر فنودوروویچ (۱۳۸۹):
۹۱	نصر، سیدحسین، (۱۳۸۸):
۹۲	نظریان، جواد (۱۳۸۴):
۹۲	نظام پرست، فرهاد (۱۳۸۴):
۹۲	نظمی گنجوی، جمال‌الدین ابومحمد الیاس بن یوسف بن زکی (۱۳۵۱):
۹۲	نوایی، عبدالحسین و غفاری فرد، عباسقلی (۱۳۹۱):
۹۳	وکیلیان، منوچهر (۱۳۸۱):
۹۳	هوسپیان، شاهن (۱۳۸۵):
۹۳	یوسف جمالی، محمد کریم (۱۳۸۰):
۹۵	فصل دوم: نگاهی اجمالی بر شکل‌گیری و انحلال صفویان
۹۵	سرزمین ایران
۹۶	حکمرانان ایران‌زمین
۹۹	ویژگی‌های دوران صفوی
۱۰۲	قراقویونلوها و آق‌قویونلوها
۱۰۲	(الف) قراقویونلوها
۱۰۴	(ب) آق‌قویونلوها
۱۰۷	برآمدن صفوی‌ها
۱۰۷	۱- نسب نامه خاندان صفوی
۱۱۴	۲- علل مبهم بودن منشاء صفویان
۱۱۴	۳- نیاکان خاندان صفوی و خاستگاه نژادی آنان
۱۱۴	۱-۲. از فیروزشاه تا امین‌الدین جبرنیل
۱۱۵	۲-۳. عوض
۱۱۵	۳-۲. محمد‌الحافظ
۱۱۵	۳-۳. صلاح‌الدین رشید
۱۱۶	۳-۴. قطب‌الدین ابوبکر
۱۱۶	۳-۵. امین‌الدین جبرنیل
۱۱۷	۳-۶. شیخ صفی‌الدین

شیخ صفی‌الدین اردبیلی و نقش معنی او در میان دونتمردان و مردم ایران.....	۱۲۵
ایراد مال اندوزی برای شیخ صفی.....	۱۲۶
بقیه شیخ صفی‌الدین.....	۱۲۷
خاستگاه نژادی مرشد شیخ صفی.....	۱۲۹
خاستگاه نیاکان مرشد شیخ صفی.....	۱۲۹
جانشینان شیخ صفی‌الدین.....	۱۳۱
۱- شیخ صدرالدین.....	۱۳۳
۲- خواجه علی.....	۱۳۴
۳- شیخ ابراهیم.....	۱۳۵
۴- شیخ جنید.....	۱۳۶
تشکیل سپاه قزلباش و چگونگی پذایش کلاه حیدری یا کلاه قزلباش.....	۱۴۱
قبایل بزرگ قزلباش (جانباز، فداکار).....	۱۴۲
۵- شیخ حیدر.....	۱۴۶
۶- شاه اسماعیل.....	۱۴۹
زبان و لهجه خاندانان صفوی.....	۱۵۸
شاهان صفوی.....	۱۵۹
(۲) لیست اسامی شاهان صفویان‌ها را از یادگیری مملکت‌داری.....	۱۵۹
اقدامات شاه عباس.....	۱۶۰
ساختار جامعه صفوی.....	۱۶۲
اوپاء فرهنگی.....	۱۶۳
آداب معاشرت.....	۱۶۳
دلایل سقوط صفویان.....	۱۶۴
فصل سوم: زبان و ادبیات ترکی در دوره صفوی	۱۶۵
فصل چهارم: عالمان در عصر صفوی	۱۷۹
مقدمه.....	۱۷۹
عالمان و نخبگان فکری دوره صفوی.....	۱۸۰
آقا جمال خوانساری.....	۱۸۱

فهرست ۱۱

۱۸۱	آقا حسین خوانساری
۱۸۲	ابراهیم بن سلیمان قطیفی
۱۸۳	ابوالحسن ابیوردی
۱۸۴	احمد اردبیلی (مقدس اردبیلی)
۱۸۴	حیب‌الله باغ‌نوی شیرازی
۱۸۴	حسین حارثی
۱۸۷	رج‌جعلی تبریزی
۱۸۸	زین الدین عاملی شامی (شهید ثانی)
۱۸۹	سعید قمی
۱۹۰	شمس الدین محمد خفری
۱۹۰	شمس‌الذین محمد گیلانی
۱۹۱	عبدالرزاک لاهیجی
۱۹۲	عبدالعلی بیر جندی
۱۹۳	علی رضا اردکانی (تجملی)
۱۹۶	غیاث‌الدین منصور دشتکی شیرازی
۱۹۷	قاضی میدی
۱۹۷	محسن فیض کاشانی
۲۰۰	محقق سبزواری
۲۰۱	محقق گرگی یا محقق ثانی
۲۰۲	محمد باقر مجلسی
۲۰۳	محمد باقر یزدی
۲۰۴	محمد تقی مجلسی
۲۰۵	محمد شروانی
۲۰۵	محمد صدرالدین شیرازی (مأاصدرا)
۲۰۹	محمد عاملی
۲۱۴	محمد مسیح فسانی (مأاسیحای شیرازی)
۲۱۶	محمود قاضی زاده
۲۱۵	مصلح‌الذین لاری

۲۱۶	مظفر گنابادی
۲۱۷	میر محمد باقر استرآبادی
۲۱۸	میرزا ابوالقاسم فدرسکی
۲۱۹	میر محمد باقر داماد حسینی
۲۲۰	مناصب اجتماعی علماء در عصر صفوی
۲۲۰	الف) صدر
۲۲۰	(۱) صدر خاصه:
۲۲۶	(۲) صدر عامه یا صدرالممالک
۲۲۹	ب) ملا باشی
۲۳۰	ج) شیخ‌الاسلام
۲۳۳	د) قاضی
۲۳۵	ه) مجلس نویس
۲۳۵	و) خلیفه‌الخلفا
۲۳۶	القباب علمی در جامعه اسلامی
۲۳۷	مهاجر دانشمندان هرات به تبریز
۲۳۸	نقش علمی و فرهنگی استرآباد
۲۳۹	علل مهاجرت علمای شیعه جبل عامل به ایران
۲۴۱	شعرای ایران و آثار ادبی آنان
۲۴۵	فصل پنجم: عقاید تربیتی حاکم در عصر صفوی
۲۴۵	مقدمه
۲۴۵	نظام آموزش و پرورش ایران در دوران صفوی
۲۴۶	عقاید و نظرات علمای تربیتی
۲۴۶	۱- ابوحامد امام محمد غزالی طوسی
۲۴۹	۲- مشرف‌الدین مصلح بن عبدالله سعدی شیرازی
۲۵۰	عقاید سعدی در تأثیر تربیت، باب هفتمن گلستان
۲۵۰	حکایت شماره یک
۲۵۰	حکایت شماره دو
۲۵۱	حکایت شماره سه

فهرست ۱۳

۲۰۱	حکایت شماره چهار
۲۰۲	حکایت شماره پنج
۲۰۳	حکایت شماره شش
۲۰۴	حکایت شماره هفت
۲۰۴	حکایت شماره هشت
۲۰۴	حکایت شماره نه
۲۰۴	حکایت شماره ده
۲۰۵	حکایت شماره بارده
۲۰۵	حکایت شماره دوازده
۲۰۶	حکایت شماره سیزده
۲۰۶	حکایت شماره چهارده
۲۰۶	حکایت شماره پانزده
۲۰۷	حکایت شماره شانزده
۲۰۷	حکایت شماره هفده
۲۰۸	حکایت شماره هجدهم
۲۰۹	حکایت شماره نوزده
۲۰۹	جدال سعدی با مدعی در بیان توانگری و درویشی
۲۶۵	۳- زین الدین حرّ عاملی
۲۷۱	۴- علامه محمدباقر مجلسی
۲۷۱	۱- عین الحياة
۲۸۹	۴- حلية المتنين
۲۹۴	۵- آداب المتعلمين و المحصلين منسوب به خواجه نصیرالدین طوسی
۲۹۶	در ماهیت علم
۲۹۶	در خصوص تیت
۲۹۶	انتخاب رشته تحصیلی، استاد و هم درسی
۲۹۷	جدیت و همت در تحصیل
۲۹۷	زمان شروع تحصیل و مقدار و ترتیب آن
۲۹۸	توکل

۲۹۸.....	اوقات تحصیل.....
۲۹۸.....	مهریانی استاد نسبت به متعلّم.....
۲۹۸.....	بهترین طریقه استفاده از محضر استاد.....
۲۹۹.....	پرهیزگاری محصل.....
۲۹۹.....	تقویت حافظه.....
۲۹۹.....	جذب و دفع روزی، افزایش و کاهش عمر.....
۳۰۰.....	اهداف تعلیم و تربیت در دوران صفویه.....
۳۰۱.....	برنامه‌های تربیتی دوره صفویه.....
۳۰۳.....	فصل ششم: علوم رایج در عصر صفوی
۳۰۳.....	دانش و هنرهاي ایرانیان در عهد صفوی.....
۳۰۵.....	علوم در دوران صفوی.....
۳۰۶.....	ادبیات.....
۳۰۷.....	اسطرا لاب‌سازی.....
۳۰۹.....	بیمارستانها و آموزش‌های پزشکی.....
۳۱۰.....	پیش‌گویی و غیب‌گویی.....
۳۱۵.....	تاریخ آموزی.....
۳۱۶.....	تاریخ‌نگاری.....
۳۱۷.....	تجلید (جلد آرایی).....
۳۱۸.....	تازه‌بیب.....
۳۱۹.....	تربیت بدنی و بازی‌های رایج ایرانیان.....
۳۲۳.....	تفسیر قرآن.....
۳۲۶.....	تقویم‌نویسی.....
۳۲۸.....	جغرافیا.....
۳۳۰.....	حساب.....
۳۳۲.....	حقوق.....
۳۳۲.....	حکمت و حکیمان و حکم‌شناسان.....
۳۳۶.....	دستور زبان و اصول معانی و بیان.....
۳۳۷.....	رقص.....

فهرست ۱۵

۳۳۷	ریاضیات
۳۳۸	سفال‌گری
۳۴۱	شعر و شاعری
۳۴۲	صنایع فلزی
۳۴۳	صوفی و صوفیگری
۳۴۵	معنا و مفاهیم تصوّف و عرفان
۳۴۶	عرفان
۳۴۷	سالک
۳۴۷	درویش
۳۴۸	بعضی از آداب و رسوم صوفیان
۳۴۸	۱- خرقه پوشی:
۳۴۸	۲- چله نشینی:
۳۴۸	۳- سماع و آراء مختلف درباره آن:
۳۴۸	فتوت و جوانمردی:
۳۴۹	عشق در عرفان:
۳۴۹	(الف) توبه:
۳۵۰	ج) زهد:
۳۵۱	د) فقر:
۳۵۱	ه) صبر:
۳۵۱	و) توکل:
۳۵۲	ز) رضا:
۳۵۲	حالات سالک یا عارف
۳۵۲	مراقبه:
۳۵۳	قرب:
۳۵۳	محبت:
۳۵۴	خوف:
۳۵۴	رجاء:
۳۵۵	شوّق:

۱۶ تعلیم و تربیت در عصر صفویان

۳۰۰	انس:	.....
۳۰۵	اطمینان:	.....
۳۰۶	مشاهده:	.....
۳۰۷	یقین:	.....
۳۰۷	طب:	.....
۳۶۰	پرشکان معروف دوره صفویه:	.....
۳۶۰	بهاءالدوله:	.....
۳۶۰	رکن الدین مسعود کازرونی:	.....
۳۶۱	عماد الدین محمود:	.....
۳۶۱	کمال الدین حسین شیرازی:	.....
۳۶۲	مولانا نورالدین:	.....
۳۶۲	میرزا ابوالفتح تبریزی:	.....
۳۶۲	میرزا بونصر گیلانی:	.....
۳۶۲	یارعلی تهرانی:	.....
۳۶۲	طرز تربیت شاطرها:	.....
۳۶۵	عالمان اخباری:	.....
۳۷۰	علم حدیث:	.....
۳۷۶	علم کلام:	.....
۳۸۰	علوم نجوم و ستاره‌شناسی:	.....
۳۸۲	علوم دینی:	.....
۳۸۴	فقه و اصول:	.....
۳۸۵	فلزکاری:	.....
۳۸۶	قالی بافی:	.....
۳۸۷	علوم قرآنی:	.....
۳۸۸	قنات:	.....
۳۸۸	معماری:	.....
۳۹۴	موسیقی:	.....
۳۹۶	موسیقی دانان مشهور دوره صفویه:	.....

فهرست ۱۷

۳۹۶	حافظ مظفر قمی:
۳۹۶	حافظ هاشم:
۳۹۶	سلطان محمد چنگی:
۳۹۶	سلطان محمود طنبرهای:
۳۹۶	شاہسوار:
۳۹۷	شمس شتر کوهی:
۳۹۷	محمد مؤمن:
۳۹۷	معصوم کمانچهای:
۳۹۷	میرزا حسین طنبرهای:
۳۹۷	میرزا محمد کمانچهای:
۳۹۷	ادوات موسیقی
۳۹۷	نساجی
۳۹۸	نقاشی
۴۰۴	نظمی گری
۴۰۸	نیايش نامهها
۴۰۹	وکالت
۴۰۹	هزارهای زیبا
۴۱۱	فصل هفتم: شیوه‌های یاددهی و یادگیری عصر صفوی
۴۱۱	مقدمه
۴۱۱	آموزش در صدر اسلام
۴۱۴	نخستین استاد و نخستین شاگرد در مکتب اسلام
۴۱۵	جایگاه اجتماعی استاد
۴۱۷	حق التعلیم معلمان
۴۱۹	دستیاران (تعیدان)
۴۱۹	گواهی نامه‌ها
۴۲۱	مش، آداب و وظایف استاد
۴۲۲	هدف تعلیم و تربیت کودکان
۴۲۶	معلم خصوصی در دوران صفویه

۴۲۸	تعلیم و تربیت در دوره ابراهیم
۴۲۸	روش‌های یاددهی
۴۳۰	روش‌های تعلیم و تدریس پیامبر اکرم(ص)
۴۳۱	روش‌های تعلیم و تدریس حضرت علی(ع)
۴۳۲	عقاید امام صادق(ع) راجع به تعلیم و تربیت
۴۳۳	روش‌های تدریس امام جعفر صادق(ع)
۴۳۳	الف) احتجاج و مناظره
۴۳۴	ب) روش استدلالی و تحلیلی
۴۳۴	شیوه‌های تدریس در نزد گذشتگان
۴۳۴	۱- اجازه (گواهی):
۴۳۵	۲- املا:
۴۳۶	۳- حلقه‌های درس
۴۳۷	۴- رحله (سفر علمی):
۴۴۰	۵- سمعان:
۴۴۰	۶- قرائت و عرض (خواندن و ارائه):
۴۴۱	۷- مباحثه و تکرار (یادآوری و بازگویی):
۴۴۱	۸- مجلس:
۴۴۳	روش‌های یادگیری
۴۴۳	۱- حفظ:
۴۴۳	۲- درایت (فهم):
۴۴۳	۳- رحله (سفرهای علمی):
۴۴۴	۴- روایت:
۴۴۴	۵- سؤال و مناقشه:
۴۴۴	۶- مناظره و مذاکره:
۴۴۵	روش‌های آموزشی و یادگیری در عصر صفویان
۴۴۶	زبان ایرانیان
۴۴۶	۱- زبان مادی:
۴۴۷	۲- زبان اوستایی:

۱۹ فهرست

۴۴۷	۱- استا
۴۴۷	۲- ویسپرد
۴۴۷	۳- وتدیداد
۴۴۷	۴- یشت‌ها
۴۴۸	۵- خُرده اوستا
۴۴۸	۶- زبان فُرس قدیم:
۴۴۸	۷- زبان پهلوی:
۴۴۹	۸- زبان سُغدی:
۴۵۰	۹- فارسی دری:
۴۵۰	زبان‌های رایج دوران صفوی
۴۵۳	خط ایرانیان در دوران باستان
۴۵۸	خط و الفبای فارسی
۴۵۸	خطوط در عهد هخامنشیان
۴۵۹	خطوط ایرانیان
۴۶۲	خشوشویی در عهد صفویان
۴۶۷	خطاطان
۴۶۷	مولانا محمود اسحاق سیاوشانی:
۴۶۷	سید احمد مشهدی:
۴۶۷	مولانا محمد حسین تبریزی:
۴۶۷	میرمعز کاشی:
۴۶۸	مولانا بابا شاه اصفهانی:
۴۶۸	میرصدرالدین محمود:
۴۶۸	میرزا ابراهیم اصفهانی:
۴۶۹	خشوشان دوره‌ی شاه عباس اول
۴۶۹	علی‌رضا تبریزی عباسی:
۴۶۹	میرعماد قروینی:
۴۷۰	میرزا البرتارب اصفهانی:

فصل هشتم: ساختار و شیوه‌های آموزشی دانشگاه‌های عصر صفوی	۴۷۳
ساختار و شیوه‌های آموزشی دانشگاه‌های اسلامی در سده‌های گذشته	۴۷۳
مدرس	۴۷۴
نایب مدرس	۴۷۴
معید	۴۷۴
دانشجو	۴۷۵
دوره آموزشی و شرایط آن	۴۷۵
آداب و رسوم دانشگاهی	۴۷۶
لباس دانشگاهیان	۴۷۶
ایام تعطیل دانشگاه	۴۷۸
تعلیم و تربیت زنان	۴۷۸
درآمدهای مالی مدارس	۴۷۹
مقررات کلاس و کلاس‌داری	۴۸۰
زمان تشکیل کلاس‌ها	۴۸۱
نحوه تشکیل کلاس‌ها	۴۸۱
گنجایش و اندازه کلاس درس	۴۸۲
سن آموزش	۴۸۲
آداب و وظایف معلم و شاگرد	۴۸۳
آداب و وظایف معلم و شاگرد در درس و سایر اشتغالات	۴۸۴
آداب و وظایف ویژه معلم	۴۸۵
نوع اول: آداب و وظایف ویژه معلم نسبت به خود	۴۸۵
نوع دوم: آداب و وظایف ویژه معلم با شاگردان و دانشجویان	۴۸۵
نوع سوم: آداب و وظایف ویژه معلم در امر تدریس و جلسه درس	۴۸۶
آداب و وظایف ویژه شاگرد	۴۸۷
نوع اول: آداب و وظایف شاگرد نسبت به خود	۴۸۷
نوع دوم: آداب و آیین زندگانی شاگرد با استاد و راهبر و پیشوای خود	۴۸۸
نوع سوم: آداب و وظایف شاگرد در دانش آموختن و قرائت درس	۴۸۹
باب سوم: در مناظره و شرایط و آداب و آفات آن	۴۹۰

۲۱ فهرست

۴۹۰	فصل اول: در شرایط و آداب بحث و مناظره.....
۴۹۱	فصل دوم: آفات و نتایج سو بحث و مناظره نادرست.....
۴۹۱	باب چهارم: آداب و آیین نگارش و نگاهداری کتاب که ابزار علم و دانش است.....
۴۹۲	مطلوب سوم: ترتیب و تسلیل علوم دینی در رابطه با محصل و دانشجو.....
۴۹۳	آداب سکنی و اقامت در مدارس.....
۴۹۵	تبیه.....
۴۹۵	تأثید تبیه بدنبال توسط بزرگان تاریخ ایرانی.....
۴۹۷	تبیه و کیفر.....
۴۹۸	برنامه مکتب‌ها پس از آموختن الفبا.....
۴۹۹	فصل نهم: اماکن آموزشی عصر صفوی .....
۴۹۹	اماکن آموزشی.....
۴۹۹	مکان تحصیلی در ایران باستان.....
۵۰۰	معلم در ایران باستان.....
۵۰۱	شاگردان در ایران باستان.....
۵۰۱	مواد یا موضوعات درسی در ایران باستان.....
۵۰۲	روش آموزش و پرورش در ایران باستان.....
۵۰۲	سطوح و دوره‌های تحصیلی در ایران باستان.....
۵۰۳	رشته‌های آموزش عالی در ایران باستان.....
۵۰۳	اماکن آموزشی عصر صفوی.....
۵۰۴	(الف) بیمارستان.....
۵۰۵	تاریخچه آموزش در بیمارستانها.....
۵۰۷	ب) پرورشگاه.....
۵۰۸	ج) خانقاہ.....
۵۰۹	آموزش در خانقاہ‌ها.....
۵۱۲	خانقاہ شیخ صفی الدین اردبیلی.....
۵۱۳	(د) خانه‌های دانشمندان.....
۵۱۷	(ه) داروخانه‌ها.....
۵۱۷	(و) رباط.....

۵۱۸	ز) رصدخانه‌ها
۵۲۰	ح) زاویه
۵۲۱	ط) قهوه‌خانه‌ها
۵۲۲	ی) کاخ‌ها
۵۲۴	ک) کتاب و کتابخانه در دوره صفوی
۵۲۶	کتابخانه مقبره شیخ صفی الدین در اردبیل
۵۲۹	کتابخانه شاه اسماعیل
۵۳۱	کتابخانه شاه طهماسب در تبریز
۵۳۱	کتابخانه ابراهیم میرزا صفوی
۵۳۲	کتابخانه سام میرزا فرزند شاه اسماعیل اول
۵۳۲	کتابخانه ظهرالدین بهرام
۵۳۲	کتابخانه شاه صفی اول
۵۳۲	کتابخانه شاه صفی ثانی (شاه سلیمان صفوی)
۵۳۳	کتابخانه سلطنتی
۵۳۶	کلانتران کتابخانه سلطنتی
۵۳۷	کتابخانه مدرسه چهارباغ
۵۳۸	کتابخانه‌های شخصی
۵۳۸	کتابخانه شخصی فاضل هندي
۵۴۱	کتاب‌های مورداستفاده در دوران صفوی
۵۴۱	صرف و نحو عربی و معانی و بیان و لغت
۵۴۱	منطق
۵۴۱	کلام
۵۴۱	درایته
۵۴۱	اصول
۵۴۱	تفسیر
۵۴۱	حکمت
۵۴۲	ترسل
۵۴۲	صحافی کتاب

تولید کتاب به وسیله فرقه کازرونی در شیراز عصر صفوی	۵۴۲
تولید کاغذ	۵۴۳
۱- خیساندن:	۵۴۳
۲- ایجاد ورقه:	۵۴۴
۳- خشک کردن:	۵۴۴
۴- آهارزنی و جلادهی:	۵۴۶
ل) مباحثه و شعر خوانی در مراسم عروسی	۵۴۷
م) مدارس	۵۴۷
ریشه و مفهوم واژه مدرسه	۵۴۹
سیر تکاملی مفهوم مدرسه در تمدن اسلامی	۵۴۹
انواع مدارس در تمدن اسلامی	۵۵۲
الف) مدارس خصوصی	۵۵۲
ب) مدارس دولتی	۵۵۳
مدارس مقتبسه از نظامیه بغداد	۵۰۰
مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن	۵۰۸
آثار و ابینه دیگر متعلق به خواجه نظام الملک	۵۶۰
تحصیلات سعدی در نظامیه بغداد	۵۶۰
چگونگی پیدایش و تکامل حوزه‌های علمیه در اسلام	۵۶۱
مروری بر مدارس قدیمه موجود در ایران	۵۶۲
ابهر	۵۶۳
استرآباد یا گرگان	۵۶۳
مدرسه عمامیه	۵۶۴
مدارس اصفهان	۵۶۶
۱- مدرسه امامی	۵۶۶
۲- مدرسه باباقاسم	۵۶۶
۳- مدرسه جلدۀ بزرگ	۵۶۶
۴- مدرسه جلدۀ کوچک	۵۶۶
۵- مدرسه جلایه	۵۶۷

۵۶۷	- مدرسه چهارباغ
۵۶۷	الف) وجه تسمیة بنا
۵۶۸	ب) درب مطلای بنا
۵۶۹	د) ایوان جنوبی
۵۶۹	ه) محراب مدرسه
۵۶۹	و) منبر مدرسه
۵۶۹	ز) گنبد
۵۷۰	ح) شبستان
۵۷۱	ط) ایوان شرقی
۵۷۱	ی) ایوان شمالی
۵۷۲	ک) حجره شاه سلطان حسین
۵۷۳	ل) نهر روان مدرسه
۵۷۴	- مدرسه میله
۵۷۴	- مدرسه شمس آباد
۵۷۴	- مدرسه کاسه گران
۵۷۴	- مدرسه ملا عبدالله
۵۷۵	- مدرسه نصر آباد
۵۷۵	- مدرسه نیم آورد
۵۷۶	ایروان
۵۷۸	بغداد
۵۸۰	بهبهان
۵۸۱	تبریز
۵۸۱	تهران
۵۸۱	۱- مدرسه خان مروی
۵۸۲	۲- مدرسه شهید مظہری
۵۸۲	خرگرد
۵۸۳	ری
۵۸۳	ساوه

٢٥ فهرست

٥٨٤	شماخى.....
٥٨٤	شيراز.....
٥٨٤	١- مدرسة بابل.....
٥٨٤	٢- مدرسة حكيم.....
٥٨٤	٣- مدرسة خان.....
٥٨٦	٤- مدرسة صالحية.....
٥٨٦	٥- مدرسة مقيمية.....
٥٨٦	٦- مدرسة منصورية.....
٥٨٧	٧- مدرسة ميرزا على اكبر.....
٥٨٧	٨- مدرسة نظامييه (سيد علال الدين).....
٥٨٧	٩- مدرسة هاشميه.....
٥٨٧	طبع.....
٥٨٨	قزوين.....
٥٨٨	١- مدرسة خليفه سلطان.....
٥٨٨	٢- مدرسة حيدريه قزوين.....
٥٨٨	قم.....
٥٨٩	١- مدرسة غياتيه.....
٥٩٠	٢- مدرسة فيضييه.....
٥٩١	کاشان.....
٥٩١	١- مدرسة آقا.....
٥٩١	٢- مدرسة خواجه تاج الدين.....
٥٩٢	٣- مدرسة سلطاني.....
٥٩٢	كرمان.....
٥٩٢	١- مدرسة گنجعلی خان.....
٥٩٣	٢- مدرسة ابراهيم خان.....
٥٩٣	مراغه.....
٥٩٣	١- مدرسة مسجد جامع.....
٥٩٤	٢- مدرسة امامزاده محمد.....

۲۶ تعلیم و تربیت در عصر صفویان

۵۹۴	۳- مدرسه شیخ بابا
۵۹۵	مشهد.....
۵۹۶	۱- مدرسه ابدال خان.....
۵۹۷	۲- مدرسه باقریه.....
۵۹۷	۳- مدرسه بالاسر.....
۵۹۷	۴- مدرسه بهزادیه.....
۵۹۷	۵- مدرسه بیهقیه.....
۵۹۷	۶- مدرسه پریزاد.....
۵۹۷	۷- مدرسه خیرات خان.....
۵۹۷	۸- مدرسه دو در.....
۵۹۸	۹- مدرسه سعدالدین.....
۵۹۸	۱۰- مدرسه سلیمان خان.....
۵۹۹	۱۱- مدرسه صاعدیه.....
۵۹۹	۱۲- مدرسه عباس قلی خان.....
۵۹۹	۱۳- مدرسه غیاثیه.....
۵۹۹	۱۴- مدرسه فاضل خان.....
۶۰۴	۱۵- مدرسه میرزا جعفر.....
۶۰۴	۱۶- مدرسه نواب.....
۶۰۵	مهاباد.....
۶۰۶	هرات.....
۶۰۷	بزد.....
۶۰۸	مدارس داخل و خارج بزد.....
۶۰۸	۱- مدرسه حسینیان.....
۶۰۹	۲- مدرسه رکنیه.....
۶۰۹	۳- مدرسه سید شمس الدین.....
۶۰۹	۴- مدرسه ضیائیه.....
۶۰۹	۵- مدرسه کمالیه.....
۶۱۰	اصول معماری فضاهای آموزشی.....

۶۱۱	تاریخچه مدارس علمیه.....
۶۱۲	برنامه مدارس.....
۶۱۴	مراحل تحصیل در حوزه‌ها و مدارس علمیه.....
۶۱۶	معلمین مدارس.....
۶۱۶	(ن) مساجد.....
۶۲۰	مسجد قبا.....
۶۲۲	محراب مسجد قبا (قبله).....
۶۲۴	آهنگ علمی شدن برخی از مساجد بلاد اسلامی.....
۶۲۶	مساجد ایران.....
۶۲۸	مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان.....
۶۳۰	معماری مساجد.....
۶۳۵	مسجد عالی قاپوی تبریز.....
۶۳۶	مسجد قم.....
۶۳۸	چرا آموزش از مساجد‌ها به مدرسه انتقال یافت؟.....
۶۳۸	(س) مکتبخانه یا کتابخانه.....
۶۴۱	جنبیت مکتبخانه‌ها.....
۶۴۳	سن تحصیل در مکتبخانه‌ها.....
۶۴۴	مذمت تحصیل.....
۶۴۴	شهریه تحصیلی در مکاتیب.....
۶۴۸	برنامه آموزشی مکاتب.....
۶۵۲	روش تدریس و مکتب داری.....
۶۵۸	بازی کودکان در مکتبخانه‌ها.....
۶۵۹	مکتبخانه اطفال ایتمام آستان قدس رضوی.....
۶۷۲	کتب رایج در مکاتب.....
۶۸۱	فصل دهم: وقف در عصر صفوی.....
۶۸۱	وقف.....
۶۸۳	ساختار نهاد وقف در عصر صفوی.....
۶۸۳	ریاست دیوان اوقاف.....

۷۸۴	انگیزه و افقان از ساخت مدارس.....
۷۸۹	تأثیر موقوفات بر افزایش آموزش دینی در مدارس.....
۷۹۰	اعمال نفوذ فکری واقف بر مدارس.....
۷۹۰	محل احداث مدارس.....
۷۹۱	وقف و معماری مدارس.....
۷۹۲	شیوه اداره مدارس براساس وقفنامه‌ها در دوره صفوی.....
۷۹۲	۱- شرایط مدرّس:.....
۷۹۵	۲- شرایط طلاب براساس وقفنامه‌ها.....
۷۹۸	۳- حقوق مدرسان و طلبها.....
۷۰۱	موقوفات آرامگاه شیخ صفی الدین اردبیلی.....
۷۰۲	موقوفات مدارس جلة کوچک و بزرگ.....
۷۰۵	منابع و مأخذ صفوی .....
۷۱۵	ضمائمه .....

پیشگفتار

باید اذعان داشت تنظیم و تهیه نوشتار حاضر غیرممکن می‌نمود اگر مساعدت‌ها و راهنمایی‌های ارزنده و ارزشمند پروفسور دکتر علی سینان بیلگیلی نبود؛ بنابراین، در محضر این استاد بزرگوارم سر تعظیم فرود آورده و صمیمانه‌ترین سپاس و قدردانی خود را ابتدا از ایشان اعلام می‌دارم. سپس از مساعدت‌ها و همکاری‌های جناب آقایان دکتر جمال طالبی، دکتر وحید رضایی حمزه کندی، مسئولین دانشگاه آتاטורک، مسئولین کتابخانه‌های دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوی، دانشگاه تربیت مدرس، دانشگاه تهران، کتابخانه عمومی مجتمع فرهنگی شهرستان خوی و آخوند صفر رضایی، محمدرضا لطفی کشکی که ویرایش ادبی را عهده‌دار شدند، مسئولین محترم انتشارات اندیشه احسان سرکار خانم زهرا قربانی مدیر فنی، محمدعلی مدنی دبیر انتشارات، پرویز بیانی طراح و گرافیست و امیرحسین درخشانی تهیه‌کننده برخی از عکس‌ها سپاس و تشکر ویژه خود را اعلام دارم.

با تشکر و احترام

محمد درخشانی

مقدمه

دوران حکومت پادشاهان صفوی در ایران به دلیل ویژگی‌ها و امتیازاتی که دارد، همواره از جهات متعدد و گوناگونی مورد توجه مورخان و محققان ایرانی و غیرایرانی گردیده است. مهم‌ترین این موضوعات می‌تواند «تعلیم و تربیت عصر صفوی» باشد. اهمیت این موضوع به دلیل تأمین استقلال سیاسی ایران بعد از اسلام، با یک حکومت مقندر در محدوده جغرافیایی و فرهنگی مشخص است که تعلیم و تربیت امروزه نشأت‌گرفته و گویایی اقتدار آن روزگار است؛ فلذا، مطالعه و بررسی تاریخچه نظام آموزشی آن دوران موضوع اصلی کتاب حاضر است.

بر این اساس، در فصل اول بررسی منابع براساس فهرست مؤلفین اثر، فصل دوم نگاهی اجمالی بر شکل‌گیری و انحلال صفویان، فصل سوم زبان و ادبیات ترکی در دوره صفوی، فصل چهارم عالمان عصر صفوی، فصل پنجم عقاید تربیتی حاکم در عصر صفوی، فصل ششم علوم رایج در عصر صفوی، فصل هفتم شیوه‌های یاددهی و یادگیری در عصر صفوی، فصل هشتم ساختار و شیوه‌های آموزشی دانشگاه‌های عصر صفوی، فصل نهم اماکن آموزشی عصر صفوی و فصل دهم وقف در عصر صفوی پرداخته شده است.

این نوشته برای اینکه بتواند مورد استفاده محققین، دانشجویان و علاقهمندان مطالعه و تحقیق برای تهیه و تنظیم مقالات علمی مختلف باشد، آدرس تمامی منابع و مأخذ به شکل زیرنویس در پاورپوینت آورده شده است.

با آنکه اهتمام بر تنظیم اثری برای مشمر ثمر بودن شده است، اذعان دارم باز هم نقایص وجود دارد؛ لذا، از ارتباط اندیشه و اهل قلم استدعا دارم با امعان نظر ملوکانه خویش، این موارد را برای اصلاح چاپ‌های بعدی حتماً مذکور فرمایند.

فصل اول: بررسی منابع

آزاد، یعقوب (۱۳۹۱):

«از کارگاه تا دانشگاه»، تهران، انتشارات فرهنگستان هنر: این کتاب در شش فصل به شرح ذیل تهیه و تدوین شده است:

فصل اول، نظام سنتی استاد شاگردی در نقاشی ایران، فصل دوم، تشکیلات هنری ایلخانان و جلایریان، فصل سوم، تشکیلات هنری تیموریان، فصل چهارم، تشکیلات هنری دوره صفویان، فصل پنجم، در باب تشکیلات هنری در دوره قاجار و فصل ششم از شکل‌گیری نظام مدرسه‌ای تا دانشگاه ادامه می‌یابد.

آفازاده، احمد (۱۳۸۲):

کتاب «تاریخ آموزش و پرورش ایران» در سال ۱۳۸۲ در انتشارات ارسباران در شش فصل به رشته تحریر درآمده است. فصل اول ویژگی‌های آموزش و پرورش در ایران باستان تا صدر اسلام، فصل دوم با بررسی سیر تطور آموزش و پرورش صدر اسلام تا تأسیس دارالفنون، فصل سوم مربوط به تحولات آموزش و پرورش از آغاز تأسیس دارالفنون تا زمان حاضر، فصل چهارم سیر تحولات نظام تربیت معلم در ایران، فصل پنجم به جمع‌بندی مباحث و موضوعات مطروحة در ارتباط با سیر تحول آموزش و پرورش ایران در فصول گذشته و فصل ششم به تحلیل یافته‌ها، طرح مسائل عمده آموزش و پرورش و ارائه پیشنهادهای کاربردی در جهت حل و فصل مشکلات نظام آموزشی پرداخته است.

ابdal، شیخ حسین و پیرزاده زاهدی (۱۳۴۴ قمری):

«سلسلة النسب صفویه» عنوان کتابی است که در سال ۱۳۳۴ هق. شیخ حسن ابدال و زاهدی آن را در شرح اصل و نسب شیخ صفوی نوشته‌اند. این کتاب با اینکه منبع اصلی خود را کتاب صفوة الصفا قرارداده، ولی از آن یادی نکرده است.

ابن بزار، درویش توکل بن اسماعیل (۱۳۷۶):

«صفوة الصفا»، این کتاب تألیف درویش توکلی بن حاجی محمد معروف به ابن بزار اردبیلی (ترجمة احوال و اقوال و کرامات شیخ صفوی الدین اسحاق اردبیلی) از ارزشمندترین کتب درباره بزرگ خاندان سلسلة صفوی است که به توصیه و سفارش شیخ صدرالدین موسی پسر و جانشین شیخ صفوی الدین حدود سال ۷۵۹ هق. نوشته شده است. این اثر، شرح احوال و حالات شیخ صفوی الدین و یاران و اجتماع آن عصر را به وضوح در برداشته و بیان گر و وضع سیاسی و اجتماعی مردم آذربایجان و توابع آن در قرن هشتم هجری است که باورها، اعتقادات، آداب و رسوم، نوع معيشت و حرفه‌های رایج در میان توده مردم را در خود دارا هست. صفوة الصفا در یک مقدمه و دوازده باب نوشته شده است که در باب اول از احوال ابتدای کار شیخ صفوی و در باب دوازدهم از ذکر کرامات مریدان او صحبت به میان آورده است.

ابن بطوطة (۱۳۴۸):

«سفرنامه ابن بطوطة» که توسط محمدعلی موحد ترجمه و در سال ۱۳۴۸ در انتشارت بنگاه ترجمه و نشر کتاب به چاپ رسیده است، در دو بخش با عنوانین نخست و سیری در اجتماع و فرهنگ و سیاست تنظیم شده است. بخش نخست، حاوی آشنایی با ابن بطوطة، نقش ابن جزی در فراهم آوردن رحله، مشکلات رحله، ابعاد چهارگانه رحله، مراحل سفر، شخصیت ابن بطوطة، مردی خونسرد و مقام، دلبستگی به مشایخ و اولیا، وسوسه نام و کام، عشق سفر - نو طلبی و ماجراجویی، شگفتی‌های سفر، مصر - قاهره، ممالیک، مئنه و خصیب، عیذاب و شورشیان کنار دریای سرخ، کترول مرزی میان مصر و شام، فلسطین و لبنان، فرقه‌های شیعه و گرایش‌های غالیانه، اسماعیلیان سوریه، داستان قراستقر و حکومت مراغه، دمشق، قافله حاجیان، نجف، بصره، آبادان و لرستان، اتابک افراصیاب دوم، اصفهان و کلوهای آن، شیراز - شاه چراغ - مزار سعدی، بغداد، تبریز، سفر به یمن و آفریقای شرقی، بلاد الروم و تربت مولانا، روسیه و استانبول، خوارزم و ماوراءالنهر، هندوستان - دیار

شگفتی‌ها، در پایتخت هند، ملاقات با سلطان و تصدی شغل قضا، راه پول درآوردن از سلطان، سازماندهی مقبره قطب الدین، شهاب الدین جامی، مغضوب شدن ابن بطوطه، سفارت چین، برخورد با یاغیان، گجرات و مالاوار، سرزمین فلفل سیاه، کالیکوت، طوفان و سرگردانی، سلطان هانور، جزایر مالدیو و داستان گرویدن مردم آن به اسلام، قاضی اعظم، جاه طلبی و توطئه چینی، جزیره سیلان، سلطان خونخوار و عاقبت او، باد آورده را باد می‌برد، بنگاله، پادشاه بنگاله، شاه جلال تبریزی، سفر به جاوه، چین در آخرین روزهای امپراتوری مغولان، شعر سعدی در خنسا، پکن یا خانبالیغ، واپسین امپراتور، عزم بازگشت، شهر غزنی نه همان است من دیدم پار، آخرین حج، سفر به اندلس، امپراتوری مالی و بخش دوم را موضوعات دنیای زن، زن مسلمان ذر زمینه علوم دینی، آزادی نسبی زنان ترک، زن در ساحت شعر و ادب پارسی، زن در آلتین اردو، اردوی شاهزاده خانم بیزانسی، دختران تارک دنیا در استانبول، زن در خوارزم و ماوراء النهر، زن هندی و مراسم ساتی، در مالاوار، زن در مالدیو، زن در سیلان، در آسیای جنوب شرقی، عروسی در سوماترا، زن چینی، زن در بلاد سیاهان، مستوفی‌ها و اختلاط زن و مرد، مدرسه، مدرسه و خانقاہ، مدرسه‌های قاهره، روش تدریس، مدارس دمشق، ماجراجای ابن تیمیه و تکفیر او، حریه تکفیر در تصفیه حساب‌های شخصی، زندگی یک نویسنده نامدار، آنها که در مکه مجاور بودند، مدرسه شوستر، مدرسه شیراز و قاضی مجدد الدین، بغداد و مدارس آن، قاضی القضاط ماردين، قاضی مقدس و تقسیم قدرت در سومالی، خوارزم، زندگی قاضی اورگنج، تفکیک امور شرعی و عرفی، رودررویی اسلام با آداب و سنت مغولی، یک روحانی وارسته، سربداران خراسان، جمعیت مبارزه با منکرات در هرات، برخورد سیاست و مذهب، بزرگداشت فقهاء، بودجه تعلیمات عالیه، خانقاہ، صوفیان اسکندریه، خانقاہ قلندران، حکایت قاضی دمیاط، مراسم خانقاہ‌ها در قاهره، صوفیان شام و فلسطین، مجاورین خانه خدا، درویشان احمدی عراق و مراسم آنان، خلوتکده آبادان، خانقاہ‌های لرستان، خانقاہ در اصفهان، مزارات شیراز، خانقاہ شیخ ابواسحاق کازرونی، شیخ هندی در یمن، بلاد الروم، فتوت نامه‌ها، خانقاہ‌های فیستان، شرایط و آداب و رود در جرگه فیستان، گذشت و مدارای جوانمردان، هدف اهل فتوت، ایثار و خدمت، فتیان قونیه، اقطاب پنجاب، تصوف در هندوستان، قلندران و مرتاضان، شاه جلال تبریزی در بنگال، درویشان موله ساحل معبر، جوکیان هندو، حرمت و نفوذ ارباب طریقت، حکومت و دولت، نظری در آفاق سیاست، مصر، هندوستان، امپراتوری‌های چهارگانه مغول، ولادت امپراتوری عثمانی، شمال آفریقا، اهرم مذهب در دست سیاست، خیمه شب بازی خلافت، دغدغه مشروعیت، رساله سلطان

محمد تغلق درباره مشروعیت، تظاهرات عوام فربیانه، آتش رزق و ریا - کتابشویان، رویارویی سیاست و دیانت، دیانت - عدالت، خلافت - پادشاهی، دین و دولت، بهانه نارسایی‌ها در فقه، طبع پادشاهی با طبع دیانت و فق نمی‌دهد، پیشنهاد مجلس مشورتی، جهان اسلام در بازگشت ابن‌بطوطه، ملاحظات مشترک در زمینه حاکمیت، تزلزل و بی‌ثباتی، پس زلزله‌های جنگ‌های صلیبی و ایلغار تاتار، طاعون و قحطی، ادامه گسترش اسلام، دنیایی تازه سر بر می‌آورد، مقایسه جهان اسلام با جهان غرب در آستانه رنسانس، پرسش‌های بی‌پاسخ، کتاب‌شناسی رحله و نمایه شامل می‌شود.

احمد، منیر الدین (۱۳۸۴):

کتاب «نهاد آموزش اسلامی» پایان‌نامه دانشمند پاکستانی در سال ۱۳۸۴ توسط آقای محمدحسین ساکت ترجمه و در نشر نگاه معاصر منتشر شده است. این کتاب بر پایه کتاب تاریخ بغداد خطیب بغدادی نگارش شده است. کتاب شامل سه بخش، بخش اول (دیباچه) با بررسی تاریخ بغداد آغاز شده و با اهمیت بغداد به پایان رسیده است. بخش دوم (آموزش) اوضاع و احوال عربستان پیش از شکوفایی اسلام، پایگاه اسلام در برابر آموزش و روش آموزشی مسلمانان و شیوه و مکان تحصیل ادامه یافته، سپس با شرایط اجتماعی، اقتصادی و... شاگردان و استادان به پایان می‌رسد. در بخش سوم پایگاه اجتماعی دانشمندان از لحاظ طبقات اجتماعی، پیوند دانشمندان با مردم، با یکدیگر، با دولت و در نهایت وضع مالی دانشمندان بررسی شده است.

احمدی، نزهت (۱۳۸۱):

نزهت احمدی با بررسی شیوه اداره مدارس، مقاله‌ای با موضوع «شیوه اداره مدرسه براساس وقف‌نامه در دوره صفویه» در «فصلنامه وقف» به انتشار میراث جاویدان در شماره ۳۷ به چاپ رسانیده است.

اختریان، محمود و دیگران (۱۳۷۰):

«اطلاعات عمومی» (گنجینه‌های دانش) کتابی است که در دو جلد و در تهران توسط انتشارات «نشر محمد» به چاپ رسیده است. این دو کتاب در هشتادویک بخش تنظیم شده است. این بخش‌ها عبارت‌اند از: منظمه شمسی، بیان چگونگی پیدایش به اختصار، شناخت زمین و ادوار، چگونگی پیدایش حیات بر روی زمین، پیدایش جهان گیاهان، پیدایش گیاهان

و جانوران به تفکیک دوران، پیدایش نژادها، پیدایش تمدن و فرهنگ در کره زمین، چگونگی پیدایش زبان و خط، آب‌های کره زمین - اقیانوس‌ها، دریاهای بزرگ روی زمین، خلیج‌های مهم کره زمین، دریاچه‌های بزرگ جهان، رودهای مهم جهان، تنگه‌های مهم جهان، کانال‌های مهم جهان، آبشارهای بلند جهان، سدهای بزرگ جهان، بندرهای مهم جهان، چشمدهای آب گرم، قاره‌ها و کشورهای آسیا، آفریقا، امریکا، قاره جنوبگان، اروپا، اقیانوسیه، واحد پول کشورهای جهان، کشورهای وسیع جهان، کشورهای پرجمعیت جهان، نام قدیم و جدید برخی از کشورها، القاب برخی از کشورها، شبه‌جزیره‌ها و جزایر بزرگ، بیابان‌های وسیع روی زمین، کوه‌های بلند کره زمین، آتش‌فشنان‌های مهم روی زمین، غارهای معروف، طول و عرض جغرافیایی، بنها و آثار معروف جهان، اکتشافات جغرافیایی، پدیده‌های مهم طبیعی، وقایع مهم قاره‌ها، مبادی تاریخ مردم جهان، علم تاریخ و تحولات آن، علل پیدایش جنگ - جنگ‌های مهم تاریخ، انقلاب‌های مهم تاریخی در میان ملل، انقلاب اسلامی ایران و نهضت‌های آزادی‌بخش، مشاهیر جهان، پیدایش جامعه ملل و سازمان ملل متحده، احزاب مهم جهان، بیان پیدایش ادیان، توحید عام و مطالب متنوع دینی، تأثیر تمدن و فرهنگ اسلامی در سایر کشورها، قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، تاریخ فلسفه و مکتب‌های فلسفی، فلاسفه مشهور، زبان و مکاتب ادبی، پیدایش مکتب‌های کلاسیک ادبی، مشاهیر ادبیات، تاریخ پیدایش علوم، پیدایش علوم ریاضی، پیدایش علم ستاره‌شناسی تا تسخیر فضا، پیدایش علم طب، پیدایش علم شیمی، پیدایش علم اقتصاد، بیان اختراعات مهم، خلاصه‌های از اکتشافات مهم، تاریخچه جایزه نوبل، مشاهیر علوم، دانشگاه‌های معروف جهان، شگفتی‌های آفرینش جهان، عجایب هفتگانه جهان باستان، تاریخچه پیدایش موسیقی، موسیقی‌دانان معروف، مقیاسات و سنجش آنها باهم و امثال تاریخ.

اطلس کامل گیتاشناسی (۱۳۶۰):

این اطلس که توسط مؤسسه جغرافیا و کارتوگرافی گیتاشناسی انتشار یافته، در هشت فصل تنظیم شده است. فصل اول منظومة شمسی، توضیحات کره عالم، مشخصات جغرافیایی جهان، مشخصات کشورهای جهان، نقشه طبیعی جهان، نقشه سیاسی جهان، نقشه گسترش مسلمانان در جهان، نقشه آب‌وهوای جهان، نقشه پوشش گیاهی و جریان‌های دریایی جهان، نقشه جمعیت جهان، نقشه منطقه‌های زمانی جهان، فصل دوم نقشه طبیعی آسیا، نقشه سیاسی آسیا، نقشه سیاسی جنوب غربی آسیا، نقشه سیاسی کشورهای مستقل مشترک المنافع، نقشه سیاسی ژاپن و نقشه سیاسی جنوب شرقی آسیا، فصل سوم نقشه طبیعی

اروپا، نقشه سیاسی اروپا، نقشه سیاسی آلمان، نقشه سیاسی جنوب اروپا، نقشه سیاسی انگلستان، نقشه سیاسی اسپانیا - پرتغال، نقشه سیاسی فرانسه و نقشه سیاسی سوئد، نروژ، فنلاند، فصل چهارم نقشه طبیعی آمریکای شمالی و مرکزی، نقشه سیاسی آمریکای شمالی و مرکزی، نقشه سیاسی آمریکای مرکزی و جزایر هند غربی و نقشه سیاسی ایالات متحده آمریکا، فصل پنجم نقشه طبیعی آمریکای جنوبی، نقشه سیاسی آمریکای جنوبی، نقشه سیاسی شمال شرقی آمریکا جنوبی، نقشه سیاسی جنوب آمریکای جنوبی، فصل ششم نقشه طبیعی آفریقا، نقشه سیاسی آفریقا، نقشه سیاسی شرق آفریقا، نقشه سیاسی غرب آفریقا، نقشه سیاسی جنوب آفریقا، فصل هفتم نقشه طبیعی اقیانوسیه، نقشه سیاسی اقیانوسیه، نقشه سیاسی جزایر اقیانوس کبیر، و فصل هشتم توضیحات ایران، مشخصات کلی تقسیمات کشوری ایران، نقشه طبیعی ایران، نقشه تقسیمات کشوری ایران، نقشه اقتصادی ایران، نقشه راههای ایران، مختصراً از شرایط جغرافیایی ایران در دوران زمین‌شناسی، نقشه زمین‌شناسی ایران، نقشه حیات و حشر ایران، نقشه پوشش گیاهی ایران، نقشه آب و هوای ایران، نقشه حوضه رودخانه‌های ایران، نقشه میزان بارندگی سالانه ایران و نمودار متوسط ماهانه درجه حرارت و بارندگی مراکز استان‌های ایران را شامل می‌شود.

الحسینی، غیاث الدین بن همام الدین (۱۳۳۳):

در ابتدای کتاب «تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر» مختصراً به سرگذشت نویسنده کتاب، آثار و معرفی کتاب پرداخته شده است. لازم به ذکر است که این کتاب در چهار جلد مجلد شده که در جلد اول و جزء نخست کتاب در مورد مخلوقات و تاریخ انبیاء عظام سخن رانده شده است. این کتاب شامل اذکار زیادی از جمله، ذکر خلق شدن طبقات آسمان و زمین به محض ارادت رب العالمین، ذکر آدم(ع)، ذکر شیث، ذکر ادریس(ع)، ذکر هاروت و ماروت، ذکر هود نبی(ع)، ذکر صالح پیغمبر(ع)، قصه بلقیس، ذکر عزیز(ع) و اذکاری دیگر از این قبیل اشاره کرد.

جزء دوم: در ذکر ملوک عجم و سلاطین عرب که قبل از رسالت پیامبر(ص) بوده‌اند اشاره می‌کند از قبیل: ذکر گرشاسب، ذکر منوچهر، گفتار در بیان شلطنت کیان، ذکر قباد بن فیروز، ذکر هرمز بن نوشیروان، ذکر فتنه یمامه، ذکر حکومت ابرهه بن الصباح.

جزء سوم در بیان مجملات احوال حضرت سید کائنات - علیه افضل الصلوات - است. این اذکار شامل ذکر نسب رسول(ص)، ذکر اسمی و القاب بزرگوار و ذکر دوران کودکی تا

نوجوانی و نزول وحی و کیفیت بعثت حضرت رسالت، معجزات و اعمال ایشان و موضوعاتی دیگر از این قبیل هست.

جزء چهارم در باب ذکر وقایع ایام خلافای راشدین، نمونه‌ای از ذکرها به شرح ذکر ازدواج و اولاد خلفای راشدین، ذکر در بیان فتوحات و اعمال خلفا است.

جلد دوم در جزء اول آن به ذکر مناقب و مفاخر ائمه اثنی عشر می‌پردازد. در جزء دوم این بخش وقایع ایام تسلط حکام بنی امية ذکر شده است. جزء سوم این مجلد در تمهید اساس بیان وقایع زمان خلفای بنی عباس هست. جزء چهارم اذکاری در سلطنت طاهریان و دیگر سلاطین است.

جلد سوم در بیان سلاطین ترک و چنگیز خان مغول است و جلد چهارم در بیان حال وزرای خاقان مغرفت.

افشار، احترام (۱۳۸۳):

«آموزش و پژوهش در عصر صفویه» موضوع پایان‌نامه احترام افشار در دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی است که در پنج فصل با عنوانین عالمنان صفوی، مکتب خانه‌ها، مدارس، جامعیت علوم و معماری و ساخت مدارس نگاشته شده است.

اولناریوس، آدام (۱۳۸۵):

کتاب «ایران عصر صفوی از نگاه یک آلمانی» که به سفرنامه آدام اولناریوس مشهور است و توسط اولناریوس نگاشته شده و احمد بهپور از آلمانی به فارسی ترجمه کرده و در انتشارات ابتکار نوبه سال ۱۳۸۵ چاپ گردیده است.

نویسنده کتاب را در سه دفتر گردآوری کرده که هر دفتر شامل فصولی با عنوان دفتر هست. دفتر اول شرح جدید مسافرت ایران، درباره مسافت از مسکو به ایران شامل فصول:

فصل اول درباره ویژگی‌های دریای هیرکانی یا کاسپین، فصل دوم درباره ساحلی که کناره گرفته بودیم و اینکه چگونه در آنجا گذراندیم، فصل سوم چگونه بیرون از شهر شماخی از ما استقبال شد و از آنجا ما را به شماخی بردنده، فصل چهارم شرح اقامت در شماخی، درباره مشاهداتی که آنجا داشتیم و در بیان چند جشن، فصل پنجم درباره شهر شماخی، فصل ششم مسافت از شماخی تا اردبیل، فصل هفتم چگونه بیرون از اردبیل از ما استقبال شد و از آنجا ما را به شهر بردنده و پذیرایی کردند، فصل هشتم درباره